HUDUDIY SALOHIYAT TUSHUNCHASI VA UNING TURIZM FAOLIYATINI BOSHQARISHGA TA’SIRINI BAHOLASH: O‘ZBEKISTON HUDUDLARI MISOLIDA PILOT SINOV

Karimov Shahbozxo‘ja Xamdamjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti, o‘qituvchisi
Telefon: +998901199994
E-mail: karimovshahboz417@gmail.com

Annotatsiya *– Hududlar o‘rtasidagi turizm natijalaridagi farq odatda resurslar miqdori bilan izohlanadi, biroq resurs va infratuzilmaning amalda qanchalik natijaga aylanishi kam o‘lchanadi, bu esa hududiy boshqaruv qarorlarini asosli qabul qilishni qiyinlashtiradi. Tadqiqotning maqsadi hududiy turizm salohiyati tushunchasini aniqlashtirish, uning turizm faoliyatini boshqarish natijalariga ta’sirini baholash metodikasini ishlab chiqish va uni O‘zbekiston hududlarida sinashdan iborat. Salohiyat resurs, infratuzilma, institutsional muhit, inson kapitali, raqamli imkoniyatlar va bozor komponentlari majmuasi, ya’ni boshqaruv orqali ro‘yobga chiqariladigan imkoniyat sifatida talqin qilindi. Metodika integral ko‘rsatkich (HTSI) va salohiyatni amalga oshirish koeffitsiyenti (SOK)ni o‘z ichiga oladi: integral ko‘rsatkich hududning komponentlar bo‘yicha qiymatlarini yagona baholashga jamlaydi, koeffitsiyent esa amaldagi natijani salohiyat asosida kutilgan natija bilan solishtiradi. Pilot sinov Milliy statistika qo‘mitasining 2025-yil ma’lumotlari asosida 14 ta hudud uchun o‘tkazildi; hududiy rasmiy statistika faqat infratuzilma va tarmoq subyektlarini qamraganligi sababli qisqartirilgan indeks hisoblandi, vaznlar sifatida teng va entropiya vaznlari qo‘llanildi. Natijalarga ko‘ra, HTSI bilan joylashtirilgan shaxslar soni o‘rtasidagi bog‘liqlik yuqori bo‘ldi, SOK esa 0,58 dan 1,63 gacha o‘zgardi. Beshta hudud, jumladan Farg‘ona viloyati (SOK=0,86), salohiyatiga nisbatan kam natija ko‘rsatdi; vaznlar sxemasi o‘zgarganda Farg‘ona va Andijon guruhi o‘zgardi. Hududlar HTSI va SOK bo‘yicha to‘rt guruhga ajratilib, har bir guruh uchun boshqaruv ustuvorliklari asoslandi. Ilmiy yangilik salohiyat bilan amaldagi natija farqini o‘lchovchi koeffitsiyentning taklif etilishi va uning rasmiy hududiy statistikada sinalishidan iborat. Tadqiqot resurs, inson kapitali va raqamli komponentlar bo‘yicha ma’lumot yo‘qligi bilan cheklangan; keyingi bosqichda to‘liq indeks, ko‘p yillik ma’lumotlar va ekonometrik tahlil rejalashtirilgan. Natijalar hududiy turizm boshqaruv organlariga resurslarni yo‘naltirish va monitoring tizimini yaratishda amaliy hamda metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *hududiy turizm salohiyati, turizm boshqaruvi, destinatsiya raqobatbardoshligi, integral indeks, salohiyatni amalga oshirish koeffitsiyenti, hududiy statistika, joylashtirish vositalari, entropiya usuli, Farg‘ona viloyati, O‘zbekiston.*

KIRISH

Turizm hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, bandlikni ta’minlash va eksport tushumini oshirishda muhim o‘rin tutadi, shu sababli destinatsiyalar o‘rtasidagi raqobat va uni baholash so‘nggi o‘n yilliklarda turizm tadqiqotlarining markaziy mavzularidan biriga aylandi [1; 2]. Xalqaro amaliyotda destinatsiyaning turizmni rivojlantirish sharoitlari bir necha kichik indeks orqali baholanadi; masalan, Jahon iqtisodiy forumi Travel & Tourism Development Index ko‘rsatkichida qulay muhit,

siyosat, infratuzilma, talab omillari va barqarorlikni alohida guruhlaydi [3].

O‘zbekistonda turizm oqimi so‘nggi yillarda keskin o‘sdi: 2025-yilda mamlakatga 11,7 mln nafar xorijiy turist tashrif buyurdi [4], bu avvalgi yilga nisbatan taxminan 47 foiz ko‘pdir [5]. Mamlakatda joylashtirish vositalarining umumiy soni 6 921 taga, o‘rinlar soni esa 185,6 ming taga yetdi [4]. Sohani tartibga solishning huquqiy asoslari «Turizm to‘g‘risida»gi Qonunda belgilangan [6].

Biroq tashrif va joylashtirish quvvatining o‘sishi hududlar bo‘yicha bir tekis emas, bir xil quvvatga ega hududlarning natijalari ham turlicha bo‘lishi mumkin. Rasmiy statistika hududlar kesimida joylashtirish quvvati va joylashtirilgan shaxslar sonini e’lon qiladi [7], lekin quvvatning natijaga aylanish darajasi alohida ko‘rsatkich sifatida hisoblanmaydi. Ilmiy adabiyotda ham salohiyat ko‘pincha resurs yoki raqobat omillari yig‘indisi sifatida baholanadi, uning boshqaruv orqali amalga oshirilish darajasi esa kam o‘lchanadi [8]. Natijada hududiy boshqaruv qarorlari uchun «qaysi hudud o‘z salohiyatidan to‘liq foydalanmayapti» degan savolga javob beruvchi miqdoriy asos yetishmaydi.

Tushunchaning o‘zi ham yagona talqinga ega emas. Bir guruh tadqiqotlarda hududiy salohiyat tabiiy va madaniy resurslar zaxirasi sifatida [9], boshqalarida destinatsiyaning raqobat omillari majmuasi sifatida [2; 10], uchinchi guruhda esa boshqaruv va muvofiqlashtirish qobiliyati sifatida [11] qaraladi. Bu turli talqinlar turli o‘lchov usullarini keltirib chiqaradi va natijada hududlarni taqqoslash hamda boshqaruv qarorlarini asoslash qiyinlashadi.

Muammoning amaliy tomoni shundaki, hududiy boshqaruv organlari investitsiya, targ‘ibot, kadrlar tayyorlash va infratuzilma bo‘yicha qarorlarni cheklangan resurslar sharoitida qabul qiladi. Agar hududning salohiyati va undan foydalanish darajasi alohida o‘lchanmasa, resurslar noto‘g‘ri yo‘naltirilishi mumkin: salohiyati yuqori, lekin muvofiqlashtirish muammolari mavjud hududda investitsiyadan ko‘ra boshqaruv choralari zarur bo‘lishi, infratuzilmasi yetarli bo‘lmagan hududda esa aksincha bo‘lishi mumkin. Shu sababli salohiyat va natijani birgalikda baholovchi sodda hamda takrorlanuvchan ko‘rsatkich hududiy turizm siyosati uchun dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi hududiy turizm salohiyati tushunchasini aniqlashtirish, uning turizm faoliyatini boshqarish natijalariga ta’sirini baholash metodikasini ishlab chiqish va uni O‘zbekiston hududlarining rasmiy statistikasida sinab ko‘rishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) salohiyat tushunchasining mavjud talqinlarini tizimlashtirish va komponentlarini aniqlash; (2) salohiyatni o‘lchovchi integral ko‘rsatkich hamda salohiyat bilan natija o‘rtasidagi farqni o‘lchovchi koeffitsiyentni ishlab chiqish; (3) metodikani 14 ta hudud ma’lumotlarida sinash; (4) hududlarni boshqaruv ustuvorliklari bo‘yicha guruhlash.

Tadqiqot savollari: TS1 — hududiy turizm salohiyati qanday komponentlardan iborat va uni qanday o‘lchash mumkin? TS2 — O‘zbekiston hududlarida salohiyatning natijaga aylanish darajasi qanday farqlanadi? TS3 — bu farqlar boshqaruv ustuvorliklarini aniqlashda qanday qo‘llanishi mumkin? Tadqiqotning obyekti turizm faoliyatini hududiy darajada boshqarish tizimi, predmeti esa hududiy salohiyat va turizm natijalari o‘rtasidagi nisbatdir.

Ikkita gipoteza ilgari surildi: H_1 — hududning salohiyat indeksi bilan turizm natijasi o‘rtasida musbat bog‘liqlik mavjud; H_2 — salohiyat indeksi yaqin hududlar salohiyatni natijaga aylantirish darajasi bo‘yicha farq qiladi, ya’ni salohiyat natijani to‘liq belgilamaydi.

Ishning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat: salohiyat boshqaruv orqali ro‘yobga chiqariladigan imkoniyat sifatida talqin qilindi; salohiyat bilan amaldagi natija farqini o‘lchovchi koeffitsiyent (SOK) taklif etildi; taklif etilgan koeffitsiyent O‘zbekiston hududlarining rasmiy statistikasida birinchi marta sinab ko‘rildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Adabiyotni to‘rt yo‘nalish bo‘yicha tizimlash mumkin. Birinchi yo‘nalish — destinatsiya raqobatbardoshligi modellari. M. Porterning hududiy raqobat ustunligi konsepsiyasi omillar sharoiti, talab, tarmoqdosh sohalar va firmalar strategiyasining o‘zaro bog‘liqligiga asoslanadi [9]. J. Ritchie va G. Crouch modelida asosiy resurslar, qo‘llab-quvvatlovchi omillar, destinatsiya boshqaruvi, siyosat va rejalashtirish hamda kuchaytiruvchi omillar alohida guruhlangan [2]; L. Dwyer va C. Kim determinantlar tizimida mavjud resurslar bilan birga talab sharoiti va destinatsiya boshqaruvini ajratgan [10]. G. Crouch keyinchalik atributlarning nisbiy ahamiyatini ekspert baholari asosida aniqlashga urindi [12]. Porter konsepsiyasi dastlab milliy darajada ishlab chiqilgan, uni davlat ichidagi hududlarga o‘tkazishda esa ko‘rsatkichlarni tanlash masalasi ochiq qoladi [9]; Ritchie–Crouch modelidagi atributlarning ko‘pligi hududiy statistika bilan to‘liq ta’minlashni qiyinlashtiradi. Bu modellarning kuchi omillar qamrovining kengligida, biroq ular salohiyat omillarini sanab beradi va omillarning amalda qanday natijaga aylanishini o‘lchamaydi.

Ikkinchi yo‘nalish salohiyat va natija farqiga e’tibor qaratadi. R. Croes va M. Kubickova mavjud raqobatbardoshlik indekslari asosan salohiyatni o‘lchashini, destinatsiyaning raqobatlasha olish qobiliyati esa natijaviy ko‘rsatkichlar bilan baholanishi kerakligini asoslagan [8]. A. Assaf va A. Josiassen turizm samaradorligining determinantlarini global miqyosda aniqlab, ularni ahamiyati bo‘yicha tartiblagan [13]. Croes va Kubickova yondashuvi natijani markazga qo‘yadi, Assaf va Josiassen esa natijaga ta’sir qiluvchi omillarni ajratadi; ikkala ish birgalikda «salohiyat → natija» zanjirini ko‘rsatadi. J. Mazanec va A. Ring Jahon iqtisodiy forumi hisobotlari uslubiyatini tanqid qilib, indeks tarkibi va vaznlarning asoslanganligiga e’tibor qaratgan [14]; A. Dupeyras va N. MacCallum esa OECD doirasida turizm raqobatbardoshligi ko‘rsatkichlarini tanlash bo‘yicha tavsiyalar bergan [15]. Jahon iqtisodiy forumi indeksi davlatlarni taqqoslash uchun qulay, biroq u davlat ichidagi hududlar uchun mos ko‘rsatkichlar bermaydi [3; 14]. Mazkur ishlar salohiyat–natija farqini ochib bergan bo‘lsa-da, ular asosan davlatlar yoki yirik destinatsiyalar kesimida bajarilgan va hududiy (davlat ichidagi) darajada ishlatiladigan sodda koeffitsiyent taklif etmagan.

Uchinchi yo‘nalish — kompozit indikatorlarni qurish metodikasi. OECD qo‘llanmasi ko‘rsatkichlarni normallashtirish, vaznlash va natijalar barqarorligini tekshirishni (sezgirlik tahlili) majburiy bosqichlar sifatida belgilaydi, shuningdek ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilishni tavsiya etadi [16]. D.

Mendola va S. Volo turizmdagi kompozit indikatorlarni tahlil qilib, metodologik tanlovlar natijaga ta’sir qilishini ko‘rsatgan [17]; M. Gómez-Vega va A. Picazo-Tadeo vaznlash masalasini markaziy muammo sifatida ko‘rib chiqqan [18]. M. Abreu-Novais va hammualliflari esa destinatsiya raqobatbardoshligi tadqiqotlarida hali yetarli o‘rganilmagan jihatlar mavjudligini qayd etgan [1]. Demak, kompozit indeks qurishda vaznlar tanlovi natijani o‘zgartirishi mumkin va bu holatni alohida tekshirish zarur. Aynan shu tavsiyalar mazkur tadqiqot metodikasining (normallashtirish usuli, vaznlar va sezgirlik tahlili) asosini tashkil etdi.

To‘rtinchi yo‘nalish — boshqaruv va raqamli komponent. P. Beritelli va hammualliflari destinatsiya boshqaruvini korporativ boshqaruv nazariyalari asosida tahlil qilgan [11]; M. Volgger va H. Pechlaner destinatsiya boshqaruv tashkilotlarining muvaffaqiyati uchun talablarni ko‘rib chiqqan [19]. Raqamli yo‘nalishda aqlli turizm tushunchasi shakllandi [20; 21], D. Buhalis va hammualliflari esa raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish tizimlarini o‘zgartirayotganini ko‘rsatgan [22]. K. Boes va hammualliflari aqlli destinatsiyalarni raqobatbardoshlik ekotizimi sifatida talqin qilgan [23], J. Ivars-Baidal va hammualliflari esa axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining destinatsiya boshqaruviga ta’sirini tahlil qilgan [24]. Bu ishlarda raqamli komponent boshqaruv samaradorligining omili sifatida qaraladi, biroq uning hududiy darajadagi o‘lchovi odatda alohida keltirilmaydi. Boshqaruv va raqamli yo‘nalishlarni birgalikda ko‘rganda shu narsa ayon bo‘ladi: boshqaruv tashkilotlari subyektlar o‘rtasidagi kelishuvni ta’minlaydi, raqamli platformalar esa shu kelishuvni tezlashtiradigan va o‘lchash imkonini beradigan vosita sifatida qaraladi; ammo ikkala komponentning salohiyat indeksiga qo‘shgan hissasi ko‘rsatkichlarga aylantirilgan holda kam uchraydi.

Yo‘nalishlarni qiyoslaganda quyidagi manzara shakllanadi. Resursga asoslangan modellar qamrovning kengligi bilan ustun, ammo natija bilan bog‘liqlikni ko‘rsatmaydi; natijaga yo‘naltirilgan yondashuvlar salohiyat–natija farqini ochadi, biroq ko‘pincha mamlakatlararo ma’lumotlarga tayanadi; kompozit indikator metodikasi ikkala yondashuvni birlashtirish vositasi bo‘lsa-da, tanlovlarning subyektivligi sababli sezgirlik tahlilini talab etadi; boshqaruv va raqamli yo‘nalish esa komponentlar tarkibini boyitadi, biroq ularni o‘lchash usullari hududiy darajada ishlab chiqilmagan. Shuni ham qayd etish kerakki, nazariy asos klassik ishlarga [9; 2; 10] tayansa, so‘nggi o‘n yillikdagi tadqiqotlar [1; 17; 18; 24] asosan metodologik takomillashtirish va raqamli o‘zgarishlarga e’tibor qaratgan.

O‘zbekiston kontekstida rasmiy manbalar sohaning umumiy o‘sishini [4; 5] va hududlar bo‘yicha quvvat ko‘rsatkichlarini [7] ochiq e’lon qiladi; ularni salohiyat va natija nisbatiga aylantirish esa ilmiy talqin va aniq metodikani talab qiladi. Yuqoridagi yo‘nalishlarni umumlashtirib, ushbu tadqiqotda hududiy turizm salohiyati hududning resurslari, infratuzilmasi, institutsional muhiti, inson kapitali, raqamli imkoniyatlari va bozor talabi majmuasi bo‘lib, boshqaruv mexanizmlari orqali turistik xizmatlar hajmi va sifatining barqaror o‘sishiga aylantirilishi mumkin bo‘lgan imkoniyat darajasi deb ta’riflandi. Ta’rifdagi asosiy farq shundaki, salohiyat statik zaxira emas, balki boshqaruv sifatiga bog‘liq dinamik imkoniyat sifatida qaraladi, shu sababli uni potensial va amalga oshirilish darajasi bo‘yicha ikki bosqichda baholash zarur bo‘ladi.

Tahlil qilingan manbalarda quyidagi bo‘shliq aniqlandi: salohiyat tarkibiy omillar bo‘yicha batafsil tavsiflangan, salohiyat va natija farqi nazariy jihatdan asoslangan, biroq davlat ichidagi hududlar uchun salohiyatning natijaga aylanish darajasini rasmiy statistika asosida o‘lchaydigan sodda va takrorlanuvchan ko‘rsatkich yetarli darajada ishlab chiqilmagan. O‘zbekiston hududlari bo‘yicha rasmiy statistika joylashtirish quvvati va foydalanish ko‘rsatkichlarini beradi [7], lekin ular salohiyat–natija nisbati sifatida baholanmaydi. Mazkur tadqiqot shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratildi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot miqdoriy, kesma (bir yillik) pilot tahlil dizayniga ega bo‘ldi. Tahlil birligi sifatida O‘zbekistonning 14 ta hududi — Qoraqalpog‘iston Respublikasi, 12 ta viloyat va Toshkent shahri — olindi; tanlanma emas, barcha birliklar qamrab olindi. Ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining 2025-yil bo‘yicha «Turizm va dam olishni rivojlantirish» press-relizidan olindi [7]. Har bir hudud uchun quyidagi to‘rtta ko‘rsatkich qayd etildi: joylashtirish vositalari soni, o‘rinlar soni, turistik firmalar soni va joylashtirilgan shaxslar soni. Ma’lumotlar to‘g‘ri ko‘chirilganini tekshirish uchun har bir ustun bo‘yicha hududlar yig‘indisi hujjatdagi rasmiy jami ko‘rsatkich bilan solishtirildi va barcha ustunlarda ular mos keldi.

Salohiyat modeli adabiyotdagi komponent tizimlariga [2; 10; 3] tayangan holda olti komponentdan iborat qilib ishlab chiqildi: resurs, infratuzilma, institutsional muhit, inson kapitali, raqamli imkoniyatlar va bozor. Ishlatilgan rasmiy manbada hududiy ko‘rsatkichlar faqat infratuzilma (joylashtirish vositalari va o‘rinlar soni) hamda tarmoq subyektlari (turistik firmalar soni) bo‘yicha mavjud bo‘lgani uchun, pilot sinovda qisqartirilgan indeks — HTSI(q) hisoblandi. Resurs, inson kapitali va raqamli komponentlar mazkur bosqichda hisobga olinmadi, chunki ularga mos hududiy ko‘rsatkichlar tanlangan manbada keltirilmagan.

Integral ko‘rsatkich (HTSI) quyidagi formula bo‘yicha hisoblandi:

$$HTSI_i = \sum_{k=1}^{m}(w_k \cdot z_{ik}),\ \sum_{k=1}^{m} w_k = 1$$

bunda i — hudud, k — ko‘rsatkich raqami, m — ko‘rsatkichlar soni (pilot sinovda m=3), w_k — ko‘rsatkich vazni, z_{ik} — normallashtirilgan qiymat. Normallashtirish ko‘rsatkichning eng yuqori qiymatiga nisbatan amalga oshirildi:

$$z_{ik} = \frac{x_{ik}}{x_{k,max}}$$

Eng kichik va eng katta qiymatlar oralig‘iga asoslangan (min–max) normallashtirish dastlab sinab ko‘rildi, biroq u eng past qiymatli hududga nol baho berib, keyingi bosqichdagi nisbatni aniqlab bo‘lmaydigan qildi; shu sababli lider hududga nisbatan normallashtirish tanlandi. Asosiy hisob-kitobda vaznlar teng (1/3) deb olindi, chunki teng vaznlar shaffof taqqoslash bazasini beradi [16; 18]. Natijaning vaznlarga sezgirligini tekshirish uchun Shennon entropiyasi usuli bilan olingan vaznlar qo‘llanildi [16]. Bu usulda avval har bir ko‘rsatkich bo‘yicha hududning ulushi, so‘ng ko‘rsatkich entropiyasi va vazni quyidagicha aniqlandi:

$$p_{ik} = \frac{z_{ik}}{\sum_{i=1}^{n} z_{ik}},\ e_k = -\frac{1}{ln\, n} \cdot \sum_{i=1}^{n} p_{ik} \cdot ln\, p_{ik}$$

$$w_k = \frac{1 - e_k}{\sum_{k=1}^{m}(1 - e_k)}$$

Entropiya usuli hududlar o‘rtasida ko‘proq farqlanadigan ko‘rsatkichga katta vazn beradi va vaznlarni ekspert fikriga emas, ma’lumotlarning o‘ziga tayanib aniqlaydi, shu sababli u teng vaznlar bilan solishtirish uchun mos hisoblandi.

Natijaviy ko‘rsatkich sifatida hududda joylashtirilgan shaxslar soni (F) olindi. Hududning kutilgan natijasi (P) barcha hududlar jami natijasining shu hududning HTSI(q) ulushiga mutanosib taqsimoti sifatida aniqlandi, salohiyatni amalga oshirish koeffitsiyenti (SOK) esa amaldagi natijaning kutilgan natijaga nisbati sifatida hisoblandi:

$$P_i = \frac{\sum_{j=1}^{n} F_j \cdot HTSI_i}{\sum_{j=1}^{n} HTSI_j}, \quad SOK_i = \frac{F_i}{P_i}$$

bunda n — hududlar soni (n=14). SOK birdan past bo‘lishi hududning salohiyatiga nisbatan kam natija ko‘rsatganini bildiradi. Rasmiy ma’lumotlardagi hisoblash va yaxlitlash xatolarini hisobga olish uchun SOK≥0,90 qiymati salohiyatga mutanosib natija, SOK<0,90 esa yo‘qotish belgisi deb qabul qilindi (10 foizlik og‘ish chegarasi tadqiqotchi tomonidan belgilandi). Hududlar HTSI(q) bo‘yicha median qiymatdan yuqori yoki past, SOK bo‘yicha esa 0,90 chegarasidan yuqori yoki past bo‘lishiga qarab to‘rt guruhga ajratildi.

Metodik tanlovlar quyidagicha asoslandi. Kesma dizayn rasmiy statistikaning bir yillik hududiy kesimiga mos keldi va metodikani tezkor sinash imkonini berdi. Kutilgan natijani regressiya orqali aniqlash dastlabki sinovda eng kichik hudud uchun nolga yaqin yoki manfiy qiymat berib, SOK ni beqaror qildi, shu sababli mutanosib taqsimot tanlandi. HTSI(q) bo‘yicha guruhlash uchun median qiymat olindi, chunki u chetki qiymatlarga (Toshkent shahri) sezgir emas va hududlarni teng ikki guruhga ajratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Joylashtirilgan shaxslarning 71,7 foizi to‘rtta hududda — Toshkent shahri, Samarqand, Toshkent viloyati va Buxoroda qayd etildi; faqat Toshkent shahrining ulushi 35,0 foizni tashkil etdi. Farg‘ona viloyatining ulushi joylashtirilgan shaxslar bo‘yicha 4,5 foiz, o‘rinlar bo‘yicha 6,6 foiz bo‘lib, joylashtirilgan shaxslar soni bo‘yicha 6-o‘rinni egalladi.

Hududlar bo‘yicha HTSI(q), kutilgan natija va SOK qiymatlari 2-jadvalda berilgan.

1-jadval.

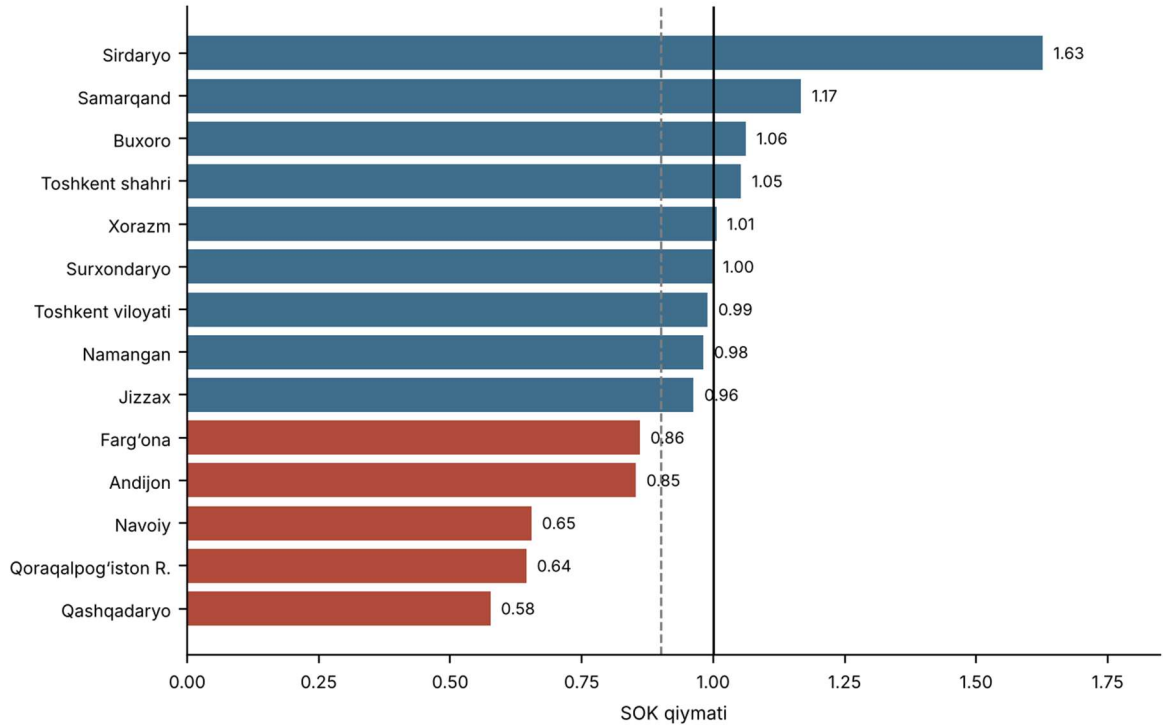
Hududlar bo‘yicha HTSI(q), kutilgan natija va SOK

Hudud	HTSI(q)	F, ming	P, ming	SOK	Guruh (HTSI(q) / SOK)
Toshkent shahri	1,000	1524,6	1447,4	1,05	Yuqori / Me‘yorida
Samarqand	0,442	746,1	639,1	1,17	Yuqori / Me‘yorida
Toshkent viloyati	0,324	463,8	468,7	0,99	Yuqori / Me‘yorida
Buxoro	0,253	388,4	365,7	1,06	Yuqori / Me‘yorida
Xorazm	0,180	262,7	261,2	1,01	Yuqori / Me‘yorida
Farg‘ona	0,156	194,5	226,0	0,86	Yuqori / Past
Qashqadaryo	0,130	108,8	188,8	0,58	Yuqori / Past
Navoiy	0,103	97,9	149,6	0,65	Past / Past
Namangan	0,088	124,5	126,9	0,98	Past / Me‘yorida
Surxondaryo	0,087	125,7	125,9	1,00	Past / Me‘yorida

Andijon	0,083	102,6	120,3	0,85	Past / Past
Jizzax	0,082	114,9	119,3	0,96	Past / Me‘yorida
Qoraqalpog‘iston R.	0,063	58,4	90,6	0,64	Past / Past
Sirdaryo	0,018	43,2	26,6	1,63	Past / Me‘yorida

SOK qiymati 0,58 (Qashqadaryo) dan 1,63 (Sirdaryo) gacha o‘zgardi. SOK<0,90 bo‘lgan hududlar beshta: Qashqadaryo, Qoraqalpog‘iston R., Navoiy, Andijon, Farg‘ona. Farg‘ona viloyatida HTSI(q) 0,156 bo‘lib, hududlar orasida 6-o‘rinda turdi; amaldagi natija 194,5 ming nafar, kutilgan natija esa 226,0 ming nafar bo‘ldi (SOK=0,86).

HTSI(q) va joylashtirilgan shaxslar soni o‘rtasidagi Spearman koeffitsiyenti 0,90 ni, Toshkent shahri chiqarib tashlanganda ham 0,90 ni tashkil etdi; Pearson koeffitsiyenti 0,99 dan yuqori bo‘ldi.

1-rasm. Hududlar bo‘yicha salohiyatni amalga oshirish koeffitsiyenti (SOK)

Hududlarning HTSI(q) va SOK bo‘yicha guruhlanishi 3-jadvalda keltirilgan; HTSI(q) uchun median qiymat 0,117 bo‘ldi.

2-jadval.

Hududlarning HTSI(q) va SOK bo‘yicha guruhlanishi

Guruh	Hududlar	Soni
Yuqori HTSI(q), SOK≥0,90	Toshkent shahri, Samarqand, Toshkent viloyati, Buxoro, Xorazm	5
Yuqori HTSI(q), SOK<0,90	Farg‘ona, Qashqadaryo	2
Past HTSI(q), SOK≥0,90	Namangan, Surxondaryo, Jizzax, Sirdaryo	4
Past HTSI(q), SOK<0,90	Navoiy, Andijon, Qoraqalpog‘iston R.	3

Entropiya usuli bo‘yicha vaznlar 0,243; 0,189; 0,569 bo‘ldi (joylashtirish

vositalari, o‘rinlar, turistik firmalar tartibida). Vaznlar almashtirilganda HTSI(q) bo‘yicha hududlar reytingi 0,96, SOK bo‘yicha reyting 0,67 darajada mos keldi; Andijon va Farg‘ona guruhi o‘zgardi (ularning SOK qiymati 0,98 va 0,96 bo‘ldi). Toshkent shahri tahlildan chiqarilganda SOK reytingi 0,95 darajada saqlandi va Navoiy hududining guruhi o‘zgardi.

MUHOKAMA

Tadqiqot savollariga javoblar quyidagicha. TS1 bo‘yicha salohiyat olti komponentli tizim sifatida aniqlandi va rasmiy statistikaning mavjud ko‘rsatkichlari bilan qisman (infratuzilma va tarmoq subyektlari) o‘lchandi. TS2 bo‘yicha hududlar o‘rtasida salohiyatning natijaga aylanish darajasida sezilarli farq aniqlandi: SOK qiymatlari kengligi shuni ko‘rsatadiki, quvvat va tarmoq subyektlari ko‘p bo‘lgan hududning o‘zi ko‘proq mehmon qabul qilishini kafolatlamaydi. Bu xulosa R. Croes va M. Kubickovaning salohiyat va raqobatlasha olish qobiliyatini ajratish zarurligi haqidagi qarashiga mos keladi [8].

H_1 gipotezasi tasdiqlandi: HTSI(q) va joylashtirilgan shaxslar soni o‘rtasidagi bog‘liqlik yuqori bo‘ldi. Biroq bu natijani ehtiyotkorlik bilan sharhlash lozim: indeks ham, natija ham hududning o‘lchamiga (quvvat va aholiga) bog‘liq bo‘lgani uchun yuqori korrelyatsiyaning bir qismi masshtab ta’siri bilan izohlanadi, ya’ni u salohiyatning mustaqil isboti emas. Shu sababli tadqiqotning ahamiyatli natijasi korrelyatsiyaning o‘zi emas, undan chetlanishlar — SOK qiymatlaridir. H_2 gipotezasi ham qo‘llab-quvvatlandi: HTSI(q) jihatidan yaqin hududlarda SOK farq qildi (masalan, Qashqadaryo va Xorazm yoki Farg‘ona), ya’ni salohiyat natijani to‘liq belgilamaydi. Bu holat Mendola va Volo hamda Gómez-Vega va Picazo-Tadeoning metodologik tanlovlar natijaga ta’sir qilishi haqidagi xulosalari bilan uyg‘un [17; 18].

SOK ning yuqori qiymatlari ham ehtiyotkor sharhlanishi kerak: eng katta qiymat (Sirdaryo) eng kichik baza bilan birga kuzatildi, kichik maxrajda esa nisbat beqaror bo‘ladi. Shu sababli kichik hududlar uchun SOK ni mutlaq ko‘rsatkichlar bilan birga baholash lozim. Natijalarni adabiyot bilan solishtirganda Assaf va Josiassen turizm samaradorligining omillarini global kesimda aniqlagan [13], bu tadqiqot esa davlat ichidagi hududlarda quvvat bilan natija o‘rtasidagi nisbatni sodda ko‘rsatkich bilan o‘lchash mumkinligini ko‘rsatdi. Xalqaro indekslar [3] davlatlarni taqqoslaydi; hududiy darajada esa shunga o‘xshash ko‘rsatkichlar yetishmaydi, taklif etilgan SOK shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Vaznlar sxemasiga sezgirlik muhim kuzatuv bo‘ldi. SOK bo‘yicha reytinglarning moslik darajasi HTSI(q) reytingiga qaraganda ancha past bo‘ldi va ikki hududning guruhi o‘zgardi. Bu OECD qo‘llanmasidagi sezgirlik tahlilini majburiy bosqich deb hisoblash tavsiyasining o‘rinli ekanini tasdiqlaydi [16]. Amaliy jihatdan bu shuni anglatadi: Farg‘ona viloyatini «salohiyatidan kam foydalanayotgan» hudud deb qat’iy tasniflash mumkin emas; u teng vaznlarda chegaradan past, entropiya vaznlarida esa chegaraga yaqin natija ko‘rsatdi. To‘g‘ri xulosa — Farg‘ona kuzatuv zonasida turibdi va qo‘shimcha ma’lumotlar (bandlik darajasi, xorijiy turistlar soni, madaniy meros obyektlari) bilan aniqlashtirilishi kerak.

Boshqaruv ustuvorliklari nuqtayi nazaridan (TS3) guruhlar quyidagicha talqin

qilinadi. Yuqori HTSI(q) va yuqori SOK guruhidagi hududlarda mavjud boshqaruv modelini saqlash va mahsulotlarni diversifikatsiya qilish maqsadga muvofiq. Yuqori HTSI(q) va past SOK guruhidagi hududlarda (Qashqadaryo, Farg‘ona) birinchi navbatda subyektlar o‘rtasidagi muvofiqlashtirish va targ‘ibot sifatini oshirish zarur; destinatsiya boshqaruvi tashkilotlarining roli bu yerda hal qiluvchi bo‘lishi mumkin [11; 19]. Past HTSI(q) va yuqori SOK guruhidagi hududlarning amaliyoti boshqalar uchun o‘rganish manbai bo‘la oladi. Past HTSI(q) va past SOK guruhidagi hududlarda esa avvalo infratuzilma va kadrlar salohiyatiga e’tibor qaratish kerak. Raqamli platformalar destinatsiya raqobatbardoshligining omili sifatida ko‘rsatilgani uchun [23; 24], keyingi bosqichda raqamli komponentni indeksga kiritish va uning SOK ga ta’sirini baholash dolzarb.

Farg‘ona vodiysi nuqtayi nazaridan qaralganda, vodiy viloyatlari o‘rtasida farq kuzatildi: Farg‘ona HTSI(q) bo‘yicha yuqori guruhda, Andijon va Namangan past guruhda joylashdi; SOK bo‘yicha esa Andijon va Farg‘ona 0,90 dan past, Namangan mutanosib natija ko‘rsatdi. Bu vodiy ichida salohiyatdan foydalanish darajasi bir xil emasligini va hududlararo muvofiqlashtirishni alohida o‘rganish zarurligini bildiradi. Shunday qilib, tadqiqot maqsadi qisman amalga oshdi: metodika ishlab chiqildi va uch ko‘rsatkichli variantda sinaldi, to‘liq olti komponentli variantni sinash esa keyingi bosqichga qoldirildi.

Tadqiqotning cheklovlari quyidagilardan iborat. Birinchidan, indeks faqat uchta ko‘rsatkichga asoslangan va resurs, inson kapitali hamda raqamli komponentlarni qamramaydi. Ikkinchidan, natijaviy ko‘rsatkich sifatida joylashtirilgan shaxslar soni olindi; u ichki va xorijiy turistlarni ajratmaydi va joylashtirish vositalarining hisobotga to‘liq kiritilganligiga bog‘liq. Uchinchidan, kutilgan natija mutanosib taqsimot asosida aniqlangani uchun SOK nisbiy ko‘rsatkich bo‘lib, uning o‘rtacha qiymati doimo birga yaqin bo‘ladi va u mutlaq samaradorlikni bildirmaydi. To‘rtinchidan, SOK uchun 0,90 chegarasi tadqiqotchi tomonidan belgilangan, ma’lumotlar esa bir yilga (2025) tegishli. Beshinchidan, SOK past bo‘lishining sabablari (talab, mavsumiylik, quvvat sifati) mavjud ma’lumotlar bilan aniqlanmadi. Keyingi tadqiqotlarda ko‘p yillik ma’lumotlar, to‘liq olti komponentli indeks va ekonometrik modellar qo‘llanishi rejalashtirilgan.

XULOSA

Tadqiqot hududiy turizm salohiyatini boshqaruv orqali ro‘yobga chiqariladigan imkoniyat sifatida talqin qilishni va uni integral ko‘rsatkich (HTSI) hamda salohiyatni amalga oshirish koeffitsiyenti (SOK) bilan baholashni taklif etdi. O‘zbekistonning 14 ta hududi uchun o‘tkazilgan pilot sinov hududlar o‘rtasida salohiyatning natijaga aylanish darajasi sezilarli farq qilishini ko‘rsatdi: beshta hudud salohiyatiga nisbatan kam natija qayd etdi, Farg‘ona viloyati esa kuzatuv zonasida joylashdi.

Metodikaning amaliy ahamiyati shundaki, u faqat rasmiy hududiy statistikaga tayanadi, takrorlanuvchan va hududlarni boshqaruv ustuvorliklari bo‘yicha guruhlash imkonini beradi. Tavsiya etiladi: hududiy turizm boshqaruv organlari SOK ko‘rsatkichini yillik monitoringga kiritsin; salohiyat indeksiga resurs, inson kapitali va raqamli komponentlar qo‘shilsin; natijalar vaznlar sxemasiga sezgirlik tahlili bilan birga e’lon qilinsin. Kelgusi tadqiqot yo‘nalishlari — ko‘p yillik ma’lumotlar bilan

sinash va salohiyat komponentlarining natijaga ta’sirini ekonometrik baholash.

Tadqiqot savollariga javob quyidagicha: salohiyat olti komponentli tizim sifatida aniqlandi (TS1); hududlar o‘rtasida salohiyatning natijaga aylanish darajasi 0,58 dan 1,63 gacha farq qildi (TS2); guruhlash har bir hudud uchun mos boshqaruv ustuvorligini belgilashga imkon berdi (TS3). Tadqiqotning hissasi — salohiyat va natija farqini o‘lchovchi sodda, rasmiy statistikaga tayanuvchi va takrorlanuvchan koeffitsiyentni taklif etish va uni amaliy ma’lumotlarda sinashdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abreu-Novais M., Ruhanen L., Arcodia C. Destination competitiveness: what we know, what we know but shouldn't and what we don't know but should // Current Issues in Tourism. – 2016. – Vol. 19, No. 6. – P. 492–512.
2. Ritchie J.R.B., Crouch G.I. The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective. – Wallingford: CABI Publishing, 2003.
3. World Economic Forum. Travel & Tourism Development Index 2024: Insight Report. – Geneva: World Economic Forum, 2024.
4. O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi. 2025-yil — turizm sohasida yangi bosqich va yuqori natijalar yili. – 15.01.2026. – URL: https://gov.uz/oz/uzbektourism/news/view/142186
5. Foreign tourist arrivals to Uzbekistan jump by nearly 47 percent in 2025 // Kun.uz. – 20.01.2026. – URL: https://kun.uz/en/news/2026/01/20/foreign-tourist-arrivals-to-uzbekistan-jump-by-nearly-47-percent-in-2025
6. O‘zbekiston Respublikasining «Turizm to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahrir), 2019 yil 18 iyul, O‘RQ-549-son.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Turizm va dam olishni rivojlantirish (2025 yil natijalari bo‘yicha press-reliz). – URL: https://stat.uz/img/press-relizlar/2025-turizm-va-dam-olishni-rivozhlanishi-lotin_p81837.pdf
8. Croes R., Kubickova M. From potential to ability to compete: Towards a performance-based tourism competitiveness index // Journal of Destination Marketing & Management. – 2013. – Vol. 2, No. 3. – P. 146–154.
9. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations // Harvard Business Review. – 1990. – Vol. 68, No. 2. – P. 73–93.
10. Dwyer L., Kim C. Destination Competitiveness: Determinants and Indicators // Current Issues in Tourism. – 2003. – Vol. 6, No. 5. – P. 369–414.
11. Beritelli P., Bieger T., Laesser C. Destination governance: Using corporate governance theories as a foundation for effective destination management // Journal of Travel Research. – 2007. – Vol. 46, No. 1. – P. 96–107.
12. Crouch G.I. Destination competitiveness: an analysis of determinant attributes // Journal of Travel Research. – 2011. – Vol. 50, No. 1. – P. 27–45.
13. Assaf A.G., Josiassen A. Identifying and ranking the determinants of tourism performance: a global investigation // Journal of Travel Research. – 2012. – Vol. 51, No. 4. – P. 388–399.
14. Mazanec J.A., Ring A. Tourism destination competitiveness: second thoughts on

the World Economic Forum reports // Tourism Economics. – 2011. – Vol. 17, No. 4. – P. 725–751.
15. Dupeyras A., MacCallum N. Indicators for Measuring Competitiveness in Tourism: A Guidance Document // OECD Tourism Papers. – 2013/02. – Paris: OECD Publishing, 2013.
16. Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S., Hoffmann A., Giovannini E. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. – Paris: OECD Publishing, 2008.
17. Mendola D., Volo S. Building composite indicators in tourism studies: Measurements and applications in tourism destination competitiveness // Tourism Management. – 2017. – Vol. 59. – P. 541–553.
18. Gómez-Vega M., Picazo-Tadeo A.J. Ranking world tourist destinations with a composite indicator of competitiveness: To weigh or not to weigh? // Tourism Management. – 2019. – Vol. 72. – P. 281–291.
19. Volgger M., Pechlaner H. Requirements for destination management organizations in destination governance: Understanding DMO success // Tourism Management. – 2014. – Vol. 41. – P. 64–75.
20. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. Smart tourism: foundations and developments // Electronic Markets. – 2015. – Vol. 25, No. 3. – P. 179–188.
21. Buhalis D., Amaranggana A. Smart tourism destinations // Information and Communication Technologies in Tourism 2014. – Cham: Springer, 2014. – P. 553–564.
22. Buhalis D., Harwood T., Bogicevic V., Viglia G., Beldona S., Hofacker C. Technological disruptions in services: lessons from tourism and hospitality // Journal of Service Management. – 2019. – Vol. 30, No. 4. – P. 484–506.
23. Boes K., Buhalis D., Inversini A. Smart tourism destinations: ecosystems for tourism destination competitiveness // International Journal of Tourism Cities. – 2016. – Vol. 2, No. 2. – P. 108–124.
24. Ivars-Baidal J.A., Celdrán-Bernabeu M.A., Mazón J.-N., Perles-Ivars Á.F. Smart destinations and the evolution of ICTs: a new scenario for destination management? // Current Issues in Tourism. – 2019. – Vol. 22, No. 13. – P. 1581–1600.